

УДК 340.15(477)

Щербатюк В. М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ;

Сокур Ю. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЗАРОДЖЕННЯ ПРОТОДЕРЖАВНИХ І ДЕРЖАВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ*

Досліджено зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. Визначено консолідацію родоплемінних утворень як вагомого чинника їх самоорганізації. Доведено, що етногенез і родоплемінна консолідація синхронно відбувалися в лісових, лісостепових та степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і прийшлих етносів. Підтверджено безперервність їх етнокультурного розвитку на українських землях та взаємовплив. Констатовано, що родоплемінну консолідацію безпосередньо праукраїнців протодержавні об'єднання вдається відстежити науковими методами лише із середини II тис. до н. е.

Ключові слова: родоплемінні об'єднання, племінні союзи, консолідація, протодержавні утворення, культура, дослідження.

За радянського тоталітарного режиму ігнорували давність державотворення на теренах сучасної України. Свідченням цього було прийняття постанов ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 року та «Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах». У них було визначено курс на «рішучий підйом і підвищення якості усієї

* У статті використано матеріали з рукопису «Історія держави та права України. Курс лекцій», підготовку якого до опублікування здійснює науково-педагогічний склад кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ.

ідеологічної роботи» від 12 вересня 1947 року [1]. Унаслідок дії цих документів в історіографії замовчували прото- та давньодержавні формування, які на підґрунті праукраїнських етнокультур наші предки створили ще до великокняжої держави з центром у Києві. Тому вважаємо дослідження окресленої теми актуальним.

Мета цієї статті передбачає висвітлення зародження протодержавних об'єднань на теренах України за допомогою акцентування здебільшого на автохтонному населенні. Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання: відобразити консолідацію родоплемінних об'єднань як вагомого чинника їх самоорганізації; простежити синхронність і безперервність етнокультурного розвитку на українських землях місцевих (автохтонних) етносів, їх взаємовплив; довести, що безперервність родоплемінної консолідації праукраїнців як чинника їх протодержавних, а згодом і перших державних утворень вдається відстежити науковими методами лише від середини II тис. до н. е.

Дослідити процес зародження протодержавних, а потім і державних об'єднань можна лише спільними зусиллями антропологів, археологів, культурологів, істориків права, мовознавців та інших фахівців, наукова діяльність яких зосереджена на межі галузей наук. У цьому контексті важливого значення набувають праці В. І. Борисенка, Л. С. Васильєва, М. Ю. Відейка, Ф. К. Вовка, П. С. Гончарука, І. А. Готуна, М. С. Грушевського, Л. Л. Залізняка, В. Ю. Мурзіна, В. В. Отроценка, Г. П. Півторака, Н. Д. Полонської-Василенко, Б. О. Рибаківа, Т. О. Рудича, С. П. Сегеди, О. І. Тереножкіна, П. П. Толочка, О. О. Шевченка, Ю. О. Шилова та ін.

Окремі дослідники вважають, що в період середини VI–III тис. до н. е. на території сучасної України існувала держава Аратта [2]. Це твердження досить часто висловлюють автори навчальної літератури, рекомендованої Міністерством освіти і науки України. Однак у науковій літературі стосовно цього питання тривають дискусії [3], як і щодо ототожнення Аратти з трипільською культурою й обґрунтування походження з Аратти месопотамського Шумеру. Достовірні матеріали маємо про існування на теренах сучасної України трипільської цивілізації, що і припадає на окреслений вище період [4]. Під час досліджень коренів народів, які жили на землях нашої держави, повсякчас виявляють зв'язки із трипільською культурою. Трипільля пов'язано з бурхливим культурно-цивілізаційним поступом,

розвитком землеробства та виготовленням металу. Ці події відбувались на теренах, які нині є Українською державою. Творці Трипільля стояли біля витоків цивілізації Європи. Однак у їхній культурі ще багато таємниць: у розписі посуду, спіралеподібних зображеннях, малюнках тварин тощо закодовані легенди та міфи трипільців, їхній спосіб життя. Трипільці зробили вагомий внесок у формування сучасної культури України. Трипільські племена займали простори від Дніпра до Карпат, від Полісся до Чорного моря і Балканського півострова. В Україні пам'ятки трипільської культури зосереджені в Середній Наддністрянщині, Надпрутті, Надбужжі та Наддніпрянщині. Вивчаючи пам'ятки трипільської та подальшої культур, археолог В. Хвойка наприкінці XIX ст. започаткував новий напрям дослідження етногенезу українського народу, дійшовши висновку про автохтонність мешканців Подніпров'я. Це дало змогу висунути й розвинути ідею щодо поступального етнічного розвитку українців із часів трипільської культури [5]. Ідею вченого науково обґрунтував М. С. Грушевський [6]. Окремі дослідники стверджують, що вже за тих часів на наших землях існували об'єднані племена [7]. У період енеоліту відбувся розквіт патріархату, було започатковано процес консолідації суспільної організації племен, формування великих спільних за походженням об'єднань. З огляду на кліматично сприятливі умови для проживання на українських землях, ще з давніх часів безперервним ланцюгом нашаровуються археологічні пам'ятки, що свідчить про безперервні цивілізаційні процеси.

Проте більшість науковців констатує виникнення племінних союзів на теренах сучасної України здебільшого в епоху бронзи. В той період, на думку антропологів, почав формуватися на антропологічному підґрунті якогось союзу племен фізичний тип українського народу. Залишається актуальним і неспростовним твердження основоположника української антропології Ф. К. Вовка, що сучасні українці становлять досить монолітний антропологічний тип [8, с. 36]. Саме формування його є вагомим чинником у процесі етногенезу будь-якого народу. Етногенез, а згодом і консолідація архаїчних праукраїнців у племінні союзи як початків протодержавних утворень відбувалися одночасно, хоча з різною інтенсивністю, залежно від зовнішніх впливів, як на території Правобережного Полісся, так і в українському лісостепу, на степових і причорноморсько-степових просторах.

Зазначені процеси відбувалися синхронно з початком формування протоетнічної карти сучасної Європи.

Яскравим культурним утворенням раннього бронзового віку Східної Європи є усатівська культура* (3 600–2 900 роки до н. е.). Її дослідженню сприяли розкопки пізнього етапу трипільської культури, проведені вперше 1921 року археологом М. Болтенком поблизу с. Усатове на Одещині, а згодом й археологічні дослідження 1960-х років. Представники усатівської культури, поширеної на теренах сучасної південної України, між Південним Бугом і Дунаєм, у Молдові та Румунії, маючи специфічні риси, ще зберігали окремі ознаки суспільного та культурного життя, притаманні пізнім фазам трипільської культури. Багатство й складність усатівських похоронних комплексів слугує підтвердження високого рівня розвитку, соціальної нерівності і вивищення вождів – патріархів. На подальший суспільний розвиток населення цієї культури вплинули тісні зв'язки із чужими етнічними племенами степової України та східних територій, племена пізньоямної культури, що прибували із задонсько-прикаспійського ареалу й займали степові простори від Кавказу до Середнього Дніпра. Проте етнічним наповненням ямної культури (3 600–2 300 роки до н. е.) у Правобережній Україні стали місцеві племена. Деякі тогочасні археологічні знахідки (булави, кинджали та скіпетри) трактували як символ влади племінних вождів, що свідчило про виокремлення із загальної маси панівної верхівки. Уже на той час діяло суспільне самоврядування, що складалося з племінної ради, військових і цивільних вождів.

Про вождівство як протодержавне утворення ще 1981 року зазначав відомий науковець Л. С. Васильєв, який визначав вождівство (чифдом) як структуру, що ґрунтувалася на принципах конічного клану, очолювана сакралізованим лідером, якій притаманна соціальна стратифікація. На відміну від держави, ця структура позбавлена легалізованого примусу й насильства. Її головною функцією була адміністративно-економічна [9, с. 175].

* Альтернативні назви – коцофенська культура (від назви села Коцофень у Румунії), флорештська культура (від назви міста Флорешти в Молдові).

Про вивищення вождів і родових старійшин у спільноті катакомбної культури (2700–2000 роки до н. е.), племена якої змінили ямне населення, свідчать тогочасні поховання. На теренах України культура поширилась у східній і південній її частинах. Серед науковців не було сформовано одностайного підходу щодо походження катакомбної спільноти: одні дослідники стверджують про її міграційне походження, інші обстоюють автохтонну, яку визнали ще в 1930-х роках.

Завершила традицію утворення великих етнокультурних об'єднань у Східній Європі за доби бронзи зрубна культурно-історична спільнота. Населення зрубної культури (XVIII–XII ст. до н. е.) витіснило племена катакомбної культури, заселивши степову та лісостепову смугу між Дніпром та Уралом. Кліматичні умови (переважно волога, тепла погода) сприяли демографічному вибуху, апогей якого в лісостепу припав на XVI–XV ст. до н. е., а в степу – на XIV–XIII ст. до н. е. Це призвело до виснаження природних ресурсів і розпаду зрубної культурно-історичної спільноти, її культурної трансформації. Носії зрубної культури вплинули на населення лісової смуги Східної Європи, що позначилося на поздняківській і приказанській культурах, безпосередньо були причетні до формування білозерської (XII–X ст. до н. е.) та бондарихинської (XI–VII ст. до н. е.) культур завершального етапу доби бронзи.

Сучасний вітчизняний учений-антрополог С. Сегеда прослідковує зв'язок білозерської культури, назва якої походить від поселення на березі Білозерського лиману (нині – Каховське водосховище), із кімерійцями [10]. Носії зазначеної культури жили в степовій смузі України та Молдови, окремі пам'ятки знайдено на Нижньому Доні, Кубані та в Криму. Дослідники А. В. Яртись, С. М. Шендрик, С. О. Черепанова та інші вважають культуру кімерійців пізньою частиною білозерської [11].

Кімерійці були першим народом на землях сучасної України, про який згадують історики. Мешкали вони між Дністром і Доном, на Таманському, Керченському та Кримському півостровах, займалися землеробством, ремеслами, кочовим скотарством (переважно конярством). Геродот згадував про вождів (царів) у кімерійців зазначаючи, що кімерійське військо ще до Креза, який царював у першій половині VI ст. до н. е., напало на Іонію. Історик Н. Д. Полонська-Василенко зазначала, що царями в кімерійців були племінні ватажки [12, с. 226]. Водночас науковці

констатують: «До складу державного утворення, яке побудували кімерійці, належали чималі території – від Дунаю і Карпат на заході до Кубані на сході» [13, с. 46]. Північна межа цього державного утворення не окреслена. Можливо, зазначене пов'язано з тим, що зовнішня активність кімерійців була спрямована, переважно, на Середземномор'я. Етногенез кімерійців остаточно не з'ясований: деякі дослідники обґрунтовують їхнє азізьке походження, а інші – середньонаддніпрянське. Військово-політичне державне об'єднання кімерійців проіснувало з IX до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском скіфських племен. Кімерійський період припадає на перехід від доби бронзи до ранньозалізної доби. Він охоплює чорноліську культуру, чорногорівську та новочеркаську групи пам'яток, пізні етапи висоцької, лужицької та гава-голіградської культур.

Родоплемінна консолідація синхронно відбувалася в лісових і лісостепових регіонах Центральної та Східної Європи під впливом зміни низки культур, поширення яких відбувалося й на теренах сучасної України – культури шнурової кераміки, або бойових сокир (середина III – початок II тис. до н. е.), тшинецько-комарівської (XVIII–XIII ст. до н. е.), білогрудівської (XI–IX ст. до н. е.) тощо. Окремі вчені вважають, що племена тшинецько-комарівської культури сприяли формуванню праслов'ян як окремої гілки індоєвропейської спільноти народів [14, с. 20]. Носії висоцької (у сучасних Галичині та на Волині), лужицької (Північно-Західна Україна і далі на захід до р. Ельби), бондарихінської (лісостеп Лівобережжя) та інших культур мешкали поряд із кімерійцями, що сприяло їх активному взаємовпливу, зокрема розвитку суспільних відносин. На думку сучасних науковців, від періоду появи слов'ян (середина II тис. до н. е.) гіпотетично можна простежити безперервність культурно-історичного розвитку суспільства на українських теренах [15, с. 19]. Це надає можливість науковими методами відслідкувати або встановити будь-яке суспільно-історичне явище, наприклад, родоплемінну консолідацію на українських землях як вагомий чинник протодержавних, а згодом і перших державних утворень.

У лісостеповій смузі України північніше від кімерійців (від середньої течії Дністра до середньої течії Ворскли) мешкали представники чорноліської культури (XI–VIII ст. до н. е.), у формуванні якої були наявні два основні етнічні компоненти –

праслов'янський і фракійський. Імовірно, племена цієї культури ворогували з кімерійцями, оскільки на території поширення чорноліської культури знайдено великі оборонно-укріплені городища з декількома лініями валів і ровів. Науковці припускають, що рівень військового мистецтва її носіїв був не нижчим за кімерійський, проте останні перешкодили цій місцевій перетворитися на цивілізацію.

Дослідники О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська та Б. О. Рибakov розглядають чорноліську культуру одним з етапів тривалого культурно-історичного розвитку пращурів слов'ян – від виокремлення протослов'янського масиву в часи середньої бронзи (тшинецько-комарівська спільнота) до формування зарубинецької культури (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) як уже власне слов'янської. Носії останньої спочатку займали територію Середнього Подніпров'я, південної частини правобережного Полісся та частково лісостепу. Основний етнічний компонент становили місцеві праслов'янські племена, що зазнали культурних та й інших впливів як ірано-, так і балтомовного етнічних масивів. Масове виникнення та функціонування Значної кількості укріплених тут городищ припадає на означений час, а саме: Журжинське (VIII–III ст. до н. е.), Трахтемирівське (VI ст. до н. е.) городища, Велике Ходосівське городище-сховище (VI–V ст. до н. е.). Це свідчить про наявну потужну систему оборони й войовничість. Наявність лише на Київщині та Черкащині 14-ти подібних городищ підтверджує спроможність місцевого населення протистояти впливу прийшлих етносів, що могло відбуватися за консолідації тамтешніх спільнот у протодержавні утворення.

Занепад Скіфії у II ст. до н. е. істотно позначився на подальших етноконсолідаційних процесах місцевого населення, що раніше входило до складу Великої Скіфії: на праслов'янському підґрунті почали формуватися нові етнокультурні спільноти, які суттєво різнилися з попередніми. Так, приблизно в I ст. н. е. зарубинецькі племена досягли такого високого рівня розвитку й етнічної визначеності, що почали виокремлюватися з племінного об'єднання венедів, що за новітньою етнологією були об'єднанням багатьох

^{*} Про них є згадки античних авторів I–II ст. і готського історика середини VI ст. Йордана.

народів, до якого входили зокрема слов'яни. Згодом це призвело до остаточного його розпаду й утворення інших племен, серед яких склавіни й анти*.

У IV ст. анти вже мали велике державне об'єднання, яке в період найвищого свого піднесення займало лісостепову зону від Дону до Румунії й далі на Балкани. Відомо, що на той час в антив вже існували приватна власність на землю та майнове розшарування. Готський історик Йордан засвідчив, що анти жили між Дністром і Дніпром. Археологи припускають, що в VI–VII ст. анти розселилися на землях між Дунаєм і Сіверським Дінцем. Етимологія іранського етноніма «анти» пов'язана з поняттям «пограничні жителі», тобто близька до етноніма «поляни».

Антське об'єднання очолював цар, проте його влада була обмежена всенародним віче. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу державного апарату. Царі створювали військові дружини, з яких згодом виокремилися заможні люди. Можновладці експлуатували полонених, перетворювали їх на рабів. Чисельність рабів була досить значною, з огляду на те, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловіків, жінок і дітей. Водночас це не було класичне рабство. Найчастіше воно набувало форми феодалної залежності полоненого від власника. Не сприйнявши таким устрій, анти уникли долі Римської імперії, яка внаслідок кризи рабовласницької системи господарювання розпалася.

Упродовж тривалого часу анти досить мирно співіснували із сусідньою готською державою на Півдні. Східногерманські племена готів у II ст. проникли на українські південні території із пониззя Вісли й осіли в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Вони заснували одне з перших державних утворень на території сучасної України – королівство Оюм (у перекладі з готської мови – «країна вод»), яке проіснувало тут до V століття. Готи протягом II–VIII ст. відігравали значну роль в історії ранньосередньовічної Європи. Відсутність помітних слідів готів у лісостеповій зоні України свідчить про досить мирний характер нового державного об'єднання. Разом анти і готи успішно протистояли найсильнішим країнам Європи. У III ст. вони спільно

* Склавіни мешкали переважно за межами України, у межиріччі Дністра й Дунаю. Анти займали землі на схід від них.

воювали проти Римської імперії, захопили частину Дунайської рівнини, яку одразу почали колонізувати слов'янські племена. Праукраїнці поступово заселяли не лише на Балкани, а й інші віддалені території. Поселення праукраїнців з'явилися навіть на Пелопоннесі та в Малій Азії. Науковці виявили схожість топонімів і гідронімів Житомирщини, Київщини, а також Балкан, Подунав'я та межириччя Ельби й Одли. Антропологічно центральноукраїнський тип схожий на словаків, сербів, хорватів. І досі констатують спорідненість української мови із сербською та лужицькою. Однакове значення мають в українців і сербів слова *важити, вулиця, гзда, гай, гинути, голота, гуска, злочин, квочка, комин, лагодити, лаяти, люлька, гуня, ватра, плахта, сукня, торба* тощо [14, с. 34].

Подальшому розширенню праукраїнської державності перешкодила навала уйгурських племен аварів. Розгромивши 558 року аланів Північного Кавказу, вони протягом десяти років завдавали поразки племенам Північного Причорномор'я, прорвалися до Дунаю і в Трансильванії заснували Аварський каганат на чолі з царем Бояноадам. Підкоривши склавів, авари розпочали боротьбу з антами. Уклавши союз із Візантією, останні тривалий час успішно протистояли нападникам на Нижньому Дунаї. Вони не лише захищалися за допомогою лінії фортець, а й організовували походи на кочовища аварів. Не маючи серйозної підтримки Візантії, відірвана від свого етнічного масиву, частина антів не могла вистояти проти численних сил ворога. Нову територію вони освоїли й укріпили досить слабко, а місцеве населення не завжди їх підтримувало. Анти зазнали 602 року нищівної поразки від аварів на чолі з царем Апсихом. Відтоді згадок давніх авторів про антів не виявлено. Праукраїнське антське об'єднання розпалося. Однак це не означало повного фізичного винищення праукраїнського населення. Частина його загинула, інша – підкорилася завойовникам й асимілювалася з сусідніми народами, решта – відійшла у віддалені від аварів регіони, зокрема на Балкани, у Центральну Європу, Малу Азію та лісостепову зону України [14, с. 34].

На політичній єдності антів позначилася відносна відособленість окремих територій антського державного утворення. Про це свідчить виокремлення з антської спільноти племен київської культури (III ст. – перша половина V ст.), що

сформувалась на базі зарубинецької та під певним впливом черняхівської культур й утвердилася на просторі від Середнього і Верхнього Подніпров'я до курського Посейм'я. На місці сформованої на підґрунті культури зарубинецьких хліборобських племен черняхівської культури (II–V ст.), що мала західний (Західна Україна та Центральна Європа), північно-західний (Прибалтика) та південний (пізньоскіфський) вектори антропологічних зв'язків [16, с. 165], утворилося принаймні три самостійні культури – празька, колочинська, пеньківська (V–VII ст.). Перша поширилася на землях уздовж Прип'яті до Верхньої Вісли та через Середній Дністер і Прут до Дунаю, друга – у басейнах Десни, Сейму, Сожу. Пеньківська культура утвердилась у Середньому й частково в Нижньому Подніпров'ї, басейні Південного Бугу й до Дністра. На території поширення празької культури мешкали частина древлян, волиняни, дуліби; колочинської – сіверяни й частково радимичі; пеньківської – поляни, уличі, тиверці.

Матеріальна культура праукраїнських племен дедалі більше уніфіковувалася. Етнічним, а згодом і політичним центром консолідації праукраїнців стали племена київської культури, передусім Середнього Подніпров'я [16, с. 35–36]. Близькість праукраїнських союзів племен незадовго до виникнення Руської держави засвідчує спільність низки мовних процесів, які відбувалися в тих східнослов'янських діалектах, на підґрунті яких поступово сформувалася українська мова [15, с. 36].

По-різному склалася доля праукраїнських племен після розпаду антського державного об'єднання. На початку VII ст. племена дулібів (волинян) утворили державу на Волині, Верхньому Подністров'ї та у верхів'ях Західного Бугу. Вона підтримувала союзницькі відносини з Візантією в боротьбі проти аварів. Однак ця проіснувала держава недовго: приблизно в середині VII ст. волиняни зазнали поразки від аварів й опинилися під їхньою владою.

Значно успішніше відбувалася консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров'ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян, рання історія яких пов'язана з іменем легендарного князя Кия, його братів Щека, Хорива й сестри Либідь. Заручившись підтримкою візантійського імператора, Кий почав боротьбу проти Аварського каганату. Здійснив спробу осісти на Дунаї та навіть заклав там місто

Киевець. Проте не зміг утриматися в ньому й був змушений повернутися до Середнього Подніпров'я, де й заснував Київ.

Поряд із утворенням ядра Руської держави шляхом об'єднання південної частини східнослов'янських племен навколо Києва на чолі з полянами, відбувався процес інтеграції північної частини східнослов'янських племен навколо Новгорода на чолі зі словенами. У IX ст. два політичні центри були об'єднані у велику Давньоруську державу із центром у Києві. Цим завершився процес злиття східних слов'ян.

Отже, консолідація родоплемінних об'єднань, що виникали на теренах сучасної України, була вагомим чинником їхньої самоорганізації. Етногенез і родоплемінна консолідація синхронно відбувалися в лісових, лісостепових і степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і прийшлих народів. Є підстави стверджувати, про безперервність етнокультурного розвитку спільнот на українських землях, їх взаємовплив. Науковими методами відстежити безперервність родоплемінної консолідації праукраїнців і встановити цей процес як чинник їх протодержавних, а згодом і перших державних утворень вдається лише із середини II тис. до н. е.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 744, арк. 54.
2. Шилов Ю. О. Аратта і Аріан. Пракорені Русі / Ю. О. Шилов // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури. – Переяслав : Буклет, 1992. – С. 46–47.
3. Відейко М. Ю. В пошуках держави Аратти [Електронний ресурс] / М. Ю. Відейко. – Режим доступу: <http://www.iananu.kiev.ua/privatl/pages/Widejko/articles/articles.html>. – Назва з екрана.
4. Відейко М. Трипільська цивілізація [Електронний ресурс] / М. Відейко // Гайдамака. Незалежний інформаційно-освітній ресурс. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0030.html>. – Назва з екрана.
5. Борисенко В. Й. Першопочатки українства [Електронний ресурс] / В. Й. Борисенко. – Режим доступу: <http://borysenko.npu.edu.ua/teksts/8-lekcija-2>. – Назва з екрана.

6. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори», 1894–1907. – С. 75–82.

7. Ковалевський О. Трипільська цивілізація / О. Ковалевський // Ілюстрована історія України. Від найдавніших часів до сучасності : наук.-публіцист. нарис [Електронний ресурс] / О. Ковалевський, Л. Осауленко. – Режим доступу: <http://ukrainianvancouver.com/ілюстрована-історія-україни-від-найд-6>. – Назва з екрана.

8. Вовк Ф. К. Студії з української етнографії та антропології / Ф. К. Вовк. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.

9. Васильєв Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура / Л. С. Васильев // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 157–175.

10. Сегеда С. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізнь середньовіччя) [Електронний ресурс] / С. Сегеда. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/segeda/se02.htm>. – Назва з екрана.

11. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посіб. / [А. В. Ярчись, С. М. Шендрик, С. О. Черепанова та ін.]. – Вид. 2-ге, переробл. і доповн. – Львів : Світ, 2005. – 568 с.

12. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Київ, 1992. – Т. 2. – 608 с.

13. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, Л. Шкляр. – Київ : Генеза, 1995. – 608 с.

14. Борисенко В. Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX ст. / В. Й. Борисенко. – Київ : Либідь, 1998. – 616 с.

15. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. Півторак. – Київ : Академія, 2001. – 152 с.

16. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології / Т. О. Рудич. – Київ, 2014. – 298 с.

REFERENCES

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [The Central State Archive of Public Associations (CCAA) of Ukraine]. F. 1, op. 70, spr. 744, p. 54 [in Ukrainian].
2. Shylov, Yu.O. (1992). Aratta i Arian. Prakoreni Rusi [Aratta and Arian. Origin of Russ]. *Pereiaslavska zemlia ta ii mistse v rozvytku ukrainskoi natsii, derzhavnosti j kultury, Pereiaslavskaya earth and its place in the development of the Ukrainian nation, nationhood and culture*. Pereiaslav: Buklet [in Ukrainian].
3. Videjko, M.Yu. V poshukakh derzhavy Aratty [In search of the state of Aratta]. Retrieved from <http://www.iananu.kiev.ua/privatl/pages/Widejko/articles/articles.html> [in Ukrainian].
4. Videjko, M. Trypilska tsyvilizatsiia [Tripolian civilization]. *Hajdamaka. Nezalezhnyj informatsijno-osvitnij resurs, Gaydamak. Independent information and educational resources*. Retrieved from <http://www.haidamaka.org.ua/0030.html> [in Ukrainian].
5. Borysenko, V.J. Pershopochatky ukrainstva [The original Ukrainians] [in Ukrainian].
6. Hrushevskiy, M.S. (2002). Zvychaina skhema russkoi istorii i sprava ratsionalnogo ukladu istorii skhidnogo slovianstva [The usual scheme of Russian history and the cause of the rational way of the history of Eastern Slavs]. *Tvory, Writings*. (Vols. 50). Lviv: Seriiia Suspilno-politychni tvory [in Ukrainian].
7. Kovalevskiy, O., Osaulenko, L. Trypilska tsyvilizatsiia [Tripolian civilization]. *Iliustrovana istoriia Ukrainy. Vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti, Illustrated History of Ukraine. From ancient times to the presente*. Retrieved from <http://ukrainianvancouver.com/iliustrovana-istoriia-ukrainy-vid-najd-6> [in Ukrainian].
8. Vovk, F.K. (1995). Studii z ukrainskoi etnografii ta antropologii [Studios from Ukrainian ethnography and anthropology] Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
9. Vasylev, L.S. (1981). Protohosudarstvo-chifdom kak politicheskaia struktura [Protostate-cipher as a political structure]. *Narodi Azii i Afriki, Peoples of Asia and Africa*, 6, 157-175 [in Russian].
10. Sehed, S. Antropologichni osoblyvosti davnoho naselennia terytorii Ukrainy (doba rannoho zaliza - piznie serednovichchia) [Anthropological features of the ancient population of the territory of Ukraine (early iron day - late Middle Ages)]. Retrieved from <http://litopys.org.ua/segeda/se02.htm> [in Ukrainian].
11. Yartys, A.V., Shendryk, S.M., & Cherepanova, S.O. (et al.). (2005). *Lektsii z istorii svitovoi ta vitchyznianoï kultury [Lectures on the history of world and national culture]* (2nd ed., rev.). Lviv: Svit [in Ukrainian].
12. Polonska-Vasylenko, N. (1992). *Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]* (Vols. 2). Kyiv [in Ukrainian].
13. Hrabovskyyi, S., Stavroiani, S., & Shkliar, L. (1995). *Narysy z istorii ukrainskoho derzhavotvorennia [Essays on the history of the Ukrainian state]*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
14. Borysenko, V.J. (1998). *Kurs ukrainskoi istorii: Z naidavnishykh chasiv do KhKh st. [The course of Ukrainian history: from ancient times to the twentieth century]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
15. Pivtorak, H. (2001). *Pokhodzhennia ukrainsiv, rosiian, bilorusiv ta ikhnikh mov. Mify i pravda pro trokh brativ slovianskykh zi spilnoi kolysky [Origin of Ukrainian,*

Russian, Byelorussians and their languages. Myths and truth about the three Slav brothers from the common cradle. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].

16. Rudych, T.O. *Naselennia Serednoho Podniprovia I-II tysiacholittia za materialamy antropolohii* [Population of the Middle Dnieper I-II millennium on materials of anthropology]. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2017
